

ՎԱԶԳԵՆ ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄՅԱՆ. Հայերենը և կելտական լեզուները, (համեմատական-տիպաբանական տարբերականություն), *Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2020, 272 էջ**:

Բանալի բառեր՝ հայերեն, կելտական լեզուներ, հ.-ե. հիմք-լեզու, հնչյունական զուգաբանություն, բառային զուգաբանություն, թեմատիկ խմբեր, Գ. Զոլտա, Է. Մակաև, բարբառային հնաբանություն, ընդհանուր կելտական նախաձև:

Կելտական լեզուները հնդեվրոպական լեզվաընտանիքի այն լեզուներից են, որոնց հետ հայերենը կարող էր ունենալ միայն ծագումնաբանական բնույթի առնչություններ, քանզի հայերն ու կելտական ժողովուրդները (իռլանդացիներ, շոտլանդացիներ, գալլեր, պիկտեր և ուրիշներ) նախահնդեվրոպական միասնության տրոհումին հաջորդող հազարամյակների ընթացքում այլևս չփոմներ չեն ունեցել կամ գոնե առայժմ գիտությունը հայտնի չէ այդպիսի չփոմների մասին: Ընդ որում, այս խնդիրը սկզբունքորեն կապ չունի հ.-ե. նախահայրենիքի տեղորոշման հետ: Ուստի առաջին հայացքից կարող է տրամաբանական հարց առաջանալ. եթե քննության առարկա լեզուների առնչությունները վերաբերում են մեզանից առաջ առնվազն 6–7 հազար տարվա հեռավորությանը (մ. թ. ա. 5–4-րդ հազարամյակներ) և, ըստ ամենայնի, միջնորդավորված են հիմք-լեզվով որպես վերջինի երկու ճյուղավորումները, ուրեմն գրախոսվող աշխատությունն ի՞նչ ներդրում կարող է բերել պատմահամեմատական հայերենագիտության մեջ, որն արդեն իսկ հայտնի չէր նախորդող շրջանի ուսումնասիրություններից:

Այդ հարցի պատասխանն ակնհայտ է Վ. Համբարձումյանի «Հայերենը և կելտական լեզուները» աշխատության հետ նույնիսկ պարզ ծանոթությունից: Այն է.

1) Այս գիրքն առաջին համակողմանի մենագրական ուսումնասիրությունն է հայերենի և կելտական լեզուների հնչյունական համակարգի ու բառապաշարի ծագումնաբանական առնչությունների մասին, և դա ինքնին կարևոր փաստ է: Մինչև օրս հայերենի և կելտական լեզուների ծագումնաբանական ընդհանրությունների մասին տվյալները տեղ են գտել առհասարակ հ.-ե. հին լեզուների հետ հայերենի չփոմներին վերաբերող աշխատանքներում, հետևաբար դրանք իրողություններն արտացոլում են միայն ընդհանուր գծերով և հեռու են շատ թե քիչ ամբողջական լինելուց:

* Ներկայացվել է 11. X. 2021 թ., ընդունվել է տպագրության 08. XI. 2021 թ.:

2) Մինչև այժմ եղած այսօրինակ ուսումնասիրությունները հիմնականում վերաբերել են հ.-ե. այն հին լեզուների հետ հայերենի առնչություններին (արիական լեզուներ, հունարեն, լատիներեն, խեթալուվիական լեզուներ, փոյուգերեն, թրակերեն և այլն), որոնց հետ իր զարգացման այս կամ այն փուլում հայերենն ունեցել է նաև տարածական (արեալային) շփումներ: Ըստ այդմ, ծագումնաբանական, այն է՝ նախալեզվից ժառանգած ընդհանրություններից բացի, եղել են նաև ուղղակի կամ միջնորդավորված փոխառություններ և փոխազդեցական տարբեր դրսևորումներ¹: Հենց այն պատճառով, որ հայերենի և կելտական լեզուների անմիջական շփումների մասին տվյալներ հայտնի չեն, չնայած այն իրողությանը, որ կելտական ժողովուրդները հին ժամանակներից ունեցել են բավականին լայն սփռվածություն Եվրոպայի գրեթե ողջ տարածքում, իսկ հ.-ե. նախահայերենիքը Եվրոպան համարող վարկածների համաձայն հայերի նախնիները Փոքր Ասիա են եկել Եվրոպայից, հազիվ թե կարող է խոսք լինել հայերենի և կելտական լեզուների միմյանց վրա ունեցած փոխազդեցությունների մասին: Ավելին, հայտնի չեն նաև միջնորդավորված փոխառությունների վկայություններ: Հետևաբար, այս աշխատությունն առաջին հերթին կարող էր հետապնդել հայերենի ու կելտական լեզուների ծագումնաբանական մերձավորության աստիճանը բացահայտելու նպատակ, որին էլ, ըստ էության, միտված է երկու՝ հնչյունաբանական և բառային մակարդակներում հեղինակի կատարած քննությունը:

Հայերենի և կելտական ճյուղի լեզուների ծագումնաբանական առնչությունների ուսումնասիրությունը կապված է որոշակի բարդությունների հետ այն առումով, որ միմյանց հետ պիտի զուգադրվեն, մի կողմից, մեկ լեզվով՝ հայերենով, ներկայացված ճյուղի, մյուս կողմից՝ բազմաթիվ լեզուներով ներկայացված կելտական լեզվաճյուղի հնչյունական և բառային զուգաբանությունները: Ավելին, չնայած որ հայկական ճյուղը ներկայացված է մեկ լեզվով, բայց դեռևս նախորդ դարի 60-ական թվականներից հայերենի բարբառագիտական բանավեճերը ցույց տվեցին, որ արժանահավատ արդյունքների հասնելու համար հետազոտողը պիտի հաշվի առնի նաև հայերենի բարբառային հնաբանությունները (արխարիզմները), որոնք ոչ հազվադեպ ավելի հին են, քան գրաբարյան հայերենի համապատասխան ձևերը: Իհարկե, այդպիսի աշխատանքի իրագործումն անհամեմատ ավելի բարդ կլիներ, եթե արդեն իսկ չլինեին միմյանց հետ զուգադրելի լեզուների համեմատական քերականություններ, որոնցում համեմատական լեզվաբանության նախորդ դարի կեսերի նվաճումներին համահունչ սահմանված են ինչպես

¹ Հմմտ. Հ. Աճառյան. Հայոց լեզվի պատմություն, I մաս, Երևան, 1940, II մաս, Երևան, 1951, Գ. Զահուկյան. Հայերենը և հնդեվրոպական հին լեզուները, Երևան, 1970, նույնի՝ Հայոց լեզվի պատմություն. Նախագրային ժամանակաշրջան, Երևան, 1987, Մ. Աղաբեկյան. Հայ-իտալյան բառային առնչությունները. — Հայոց լեզվի համեմատական քերականության հարցեր, Երևան, 1979, էջ 23–127, Ե. Խաչատուրովա. Հայ-հնդիրանական լեզվական շփումներ. — նույն տեղում, էջ 325–375, Գ. Джаукян, Л. Сараджева, Ц. Арутюнян. Очерки по сравнительной лексикологии армянского языка. Ереван, 1983.

Հ.-ե. հիմք-լեզու > դիտարկվող լեզու (տվյալ դեպքում՝ հայերեն կամ կելտական լեզուներ), այնպես էլ առանձին ցեղակիցների հետ դիտարկվող լեզվի ծագումնաբանական համապատասխանությունները: Բարեբախտաբար, արդեն իսկ ստեղծվել էին ոչ միայն այդպիսի քերականություններ, այլև համեմատվող լեզուների տարբեր խնդիրների, այդ թվում՝ հնչույթային և բառային յուրահաստություններին վերաբերող ուսումնասիրություններ, որոնց արդյունքների օգտագործումը զգալիորեն նպաստել է հեղինակի կողմից սույն մենագրությամբ առաջադրված խնդիրների լուծմանը²:

Աշխատանքի 6 գլուխներից առաջին երկուսը հայկական և կելտական լեզվաճյուղերի գրական լեզուների ու բարբառների ուսումնասիրությունների համառոտ տեսություն են, իսկ երրորդում ներկայացվում են նշված լեզուների ծագումնաբանական առնչություններն ըստ XX դարի երկրորդ կեսի պատմահամեմատական հնդեվրոպաբանության նվաճումների: Ակնհայտ է հեղինակի նախընտրությունը մասնավորապես է. Մակաևի, Թ. Գամկրելիձեի և Վյաչ. Իվանովի որոշ՝ հայեցակարգային նշանակություն ունեցող տեսակետների առնչությամբ: Հայտնի է, որ նշված հեղինակները մերժել են ավանդական հնդեվրոպաբանության մեջ բավականին խոր արմատներ ձգած այն պատկերացումը, ըստ որի՝ հայերենի հատկապես քերականությունը շատ է հեռացել ընդհանուրհնդեվրոպականից և չի կարող հուսալի միջոց ծառայել Հ.-ե. նախաձևերի վերականգնման համար: Այլ կերպ՝ հայերենը համարվում էր Հ.-ե. լեզվաընտանիքի լուսանցքային լեզուներից մեկը, որի տվյալներին առաջնային նշանակություն չէր տրվում Հ.-ե. նախաձևերը վերականգնելիս: Այդ տեսակետի կրողներից էր նաև այնպիսի մեծավաստակ հնդեվրոպաբան և հայերենագետ, ինչպիսին է Ա. Մեյեն: է. Մակաևը, քննության առնելով Ա. Մեյեի տեսակետներն այդ առնչությամբ, ոչ միայն ցույց տվեց դրանք վերանայելու անհրաժեշտությունը, այլև առաջադրեց միտք այն մասին, որ, ընդհակառակը, հայերենին ավելի մեծ տեղ պիտի տալ հնդեվրոպական նախաձևերի վերականգնման գործում³: Ըստ Գամկրելիձե-Իվանով տանգեմի՝ հայերենը և գերմանական լեզուներն ավելի հարազատորեն են արտացոլում Հ.-ե. բաղաձայնական համակարգը, իսկ նրանցից առաջինի կարծիքով՝ հայերենը այն լեզուներից է, որոնք պահպանել են նախալեզվի կատկային [(глоттальный) ըստ Վ. Համբարձումյանի՝ «ծերպաձայնային», էջ 26] բաղաձայնների ռեֆլեքսներ⁴: Ճիշտ է, այս խնդիրը հայ-կելտական առնչությունների բուն քննությունից դուրս է, բայց որքանով այն արդի հնդեվրոպական համեմատաբանության կարևոր հարցա-

² Հմմտ. Г. Льюиси, Х. Педерсен. Краткая сравнительная грамматика кельтских языков. М., 1954; Кельты и кельтские языки. М., 1974; Германские языки. Кельтские языки. М., 2000; Э. Туманян. Структура индоевропейских имен в армянском языке. М., 1978; Г. Джаукян. Сравнительная грамматика армянского языка. Ереван, 1982 և այլն:

³ Տե՛ս Э. Макаев. Значение армянского языка для реконструкции общего индоевропейского состояния. – ИФЖ, 1967, № 1, с. 75–90.

⁴ Տե՛ս Т. Гамкрелидзе. Индоевропейская «глоттальная теория» и система древнеармянского консонантизма. – Միջազգային հայերենագիտական գիտաժողով (գեկուցումներ), Երևան, 1984, էջ 31–34:

դրուածներէից է, և դրանով, ըստ էութեան, հնդեվրոպական լեզվաբանութեան մեջ սկզբնավորվեց որակական նոր փուլ, իսկ սույն ուսումնասիրութեան հեղինակն էլ, ըստ ամենայնի, հակված է այդ տեսակետին (էջ 23–28), որքան էլ որ այդ մասին գրքում ուղղակի նշում չկա, այդ հարցը շրջանցել չենք կարող: Մեր կարծիքով, ինչքան էլ արդի հայերենի որոշ բարբառներում կատկային հնչույթների տարբերակման փորձեր արվեն, առնվազն հին (= գրաբարյան) հայերենին այդպիսիք վերագրելու համար բավարար հիմքեր չկան, ինչպես որ հիմքեր չկան հին հայերենում շնչեղ ձայնեղ հպականների և հպաշփականների (հմմտ. բ՛, գ՛, դ՛, ձ՛, ջ՛) հնչույթային կարգ տարբերակելու համար⁵:

Թեպետև առաջին երեք գլուխներն ունեն առավելապես բուն ուսումնասիրութիւնը նախապատրաստող նշանակութիւն, բայց դրանց կարևորութիւնը չի սահմանափակվում այդքանով: Եթե հայերենագիտութեան անցած ճանապարհի և նրա ձեռքբերումների մասին ընդհանուր առմամբ տեղյակ է հայերենագիտութեամբ հետաքրքրված ընթերցողը, ապա նույնը չի կարելի ասել կելտական լեզուների դեպքում: Հետևաբար անգամ մասնագիտական շրջանակների համար երկրորդ գլուխը. գիտական նշանակութիւնից բացի, ունի ճանաչողական նշանակութիւն, առանց որի պարզապես անիմաստ կլինի աշխատանքի բուն նյութին անցնելը:

Չորրորդ՝ «Հնչյունական զուգաբանութիւններ» գլխում ըստ կիրառութեան դիրքերի (բառասկիզբ, բառամեջ ու բառավերջ) համակողմանի զուգադրական քննութեան են ենթարկվել հայերենի և կելտական լեզուների բոլոր հնչյունախմբերը (ձայնավոր, ձայնորդ, երկբարբառ, բաղաձայն)՝ նպատակ ունենալով բացահայտել Հ.-ե. նախալեզու > հայերեն, Հ.-ե. նախալեզու > կելտական լեզուներ հնչյունական (իմա՝ հնչույթային) անցումների համապատասխանութիւնները դիտարկելով լեզվաճյուղերում: Ինչպես նկատում է հեղինակը, եթե նախորդ ուսումնասիրողները նման դեպքերում երբեմն բավարարվել են միայն երևույթի մասին հիշատակումով, ապա սույն աշխատանքում դրսևորման բոլոր տեսակները հավաստված են համապատասխան օրինակներով: Մի հանգամանք, որը ոչ միայն դիտարկվող երևույթի արժանահավատութեան, այլև առհասարակ ուսումնասիրութեան նկատմամբ հեղինակային (գիտական) խստապահանջութեան ցուցիչ կարող է համարվել: Հեղինակային դիտարկմանն այն մասին, թե հաճախ հայերենի մեկ ձևի դիմաց կելտականում, այդ ճյուղի լեզվական բազմազանութեամբ պայմանավորված, առկա է մի քանի զուգադրելի (էջ 111), մենք կհավելեինք հետևյալը. նախընտրելի կլիներ հայերեն ձևերի զուգադրումը ոչ թե կելտական բազմաթիվ հնչյունական ձևերի, որն անհամարժեքութեան դրույթն է ստեղծում զուգադրվող լեզվական ճյուղերի միջև, այլ կելտական բազմազան ձևերի հիման վրա վերականգնված նախաձևերի հետ, որը թեականութեան որոշ բաղադրիչ կունենար այնքանով, որքանով առհասարակ ունեն վերականգնված նախաձևերը, բայց՝ կունենար այն առավելութիւնը,

⁵ Այս խնդիրներին հանգամանորեն արդարադարձել ենք մեր «Հպական բաղաձայնների հնդեվրոպական համակարգը» հոդվածում (տե՛ս «ՎԷՄ», 2019, թիվ 2, էջ 107–136):

որ ավելի ակներև կդարձնեն համեմատությունները զուգադրվող ճյուղերի միջև: Սակայն դա առայժմ հնարավոր չէ, որովհետև կելտաբանությունը դեռևս չի առաջարկում կամ առնվազն բավարար չափով չի առաջարկում ընդհանուրկելտական նախաձևեր⁶:

Կելտական լեզուների հետ հայերենի բառային զուգաբանությունների [թվով 342 բառ, (էջ 113–124)] գերակշիռ մասը կազմում են հին իռլանդերենի ձևերի հետ զուգահեռները (թվով 256 բառ): Պատճառը, ըստ ամենայնի, մյուս լեզուների համեմատությամբ հին իռլանդերենի ավելի լավ ուսումնասիրված լինելն է: Բառային զուգաբանությունները նույնպես դիտարկված են տարբեր տեսանկյուններից. 1) ըստ կելտական առանձին լեզուների հետ հայերեն ձևերի քանակական հարաբերակցության, 2) ըստ հայերենի և այլ ցեղակիցների (արիական, գերմանական, իտալյան լեզուներ, հունարեն), ինչպես նաև՝ միաժամանակ դրանցից մի քանիսի հետ ունեցած զուգահեռների, 3) ըստ հայ-կելտական զուգաբանությունների հավաստիության տարբեր աստիճանների: Նշված դասակարգումների հիմքում հիմնականում նախորդ ուսումնասիրողների (Հ. Աճառյան, Գ. Զահուկյան, Գ. Զոլտա, Է. Մակակ) աշխատությունների արդյունքներն են, երբեմն՝ դրանց վերադնահատումով և ստուգաբանական նոր առաջարկություններով: Կարծում ենք՝ այս՝ հինգերորդ գլխի արժեքավոր մասերից պիտի համարել հայ-կելտական բառային զուգաբանությունների ցանկի ընդլայնումը Թ. Գամկրելիձեի և Վյաչ. Իվանովի «Հնդեվրոպական լեզուն և հնդեվրոպացիները» աշխատության մեջ տեղ գտած նոր համեմատություններով չնայած, ըստ աշխատության հեղինակի, դրանցում «չի հանդիպում հայ-կելտական որևէ բացառիկ զուգաբանություն» (էջ 161):

Աշխատության վեցերորդ՝ «Բառիմաստային (թեմատիկ) խմբերի առանձնացումը» գլխում հայ-կելտական առնչությունները ներկայացնող 342 բառերը դասակարգվում են ըստ իմաստային ընդհանրությունների: Առանձնացվում է այդպիսի 23 խումբ. 1) ֆիզիկական աշխարհ [հմտ. աստղ – միու. ser, կիմր. sterenn (հ.-ե. < *Hast^her-, - գետ – հիու. usca [< հ.-ե. *au(e)-, *au-, *ed-] և այլն), 2) մարդկություն՝ սեռ, տարիք, ընտանեկան հարաբերություն (հմտ. եղբայր – հիու. bráthir (< հ.-ե. *bhrāter)], ... 8) հողագործություն, բուսականություն [հմտ. դաղձն – միու. deil (հ.-ե. < *dhāl-, *del-)], ... 23) դերանվանական և սպասարկու բառեր ու մասնիկներ [հմտ. դու – հիու. tū (< հ.-ե. *tu)]: Որևէ լեզվարնտանիքի կամ ցեղակից լեզուների բառապաշարի դասակարգումն ըստ թեմատիկ խմբերի լեզվաբանական աշխատանքի պրակտիկայում վաղուց կիրառվող եղանակ է, բայց

⁶ Այդպիսի վերականգնումներ արվել են, օրինակ, սլավոնագիտության մեջ նախապլավոնական լեզու / ընդհանուրսլավոնական լեզու > սլավոնական լեզուներ (օր.՝ հին սլավոներեն) անցումների առնչությամբ (հմտ. А. Мейе. Общеславянский язык. М., 1951; А. Селищев. Старославянский язык, ч. I. М., 1951; А. Вайан. Руководство по старославянскому языку. М., 1952; С. Бернштейн. Очерк сравнительной грамматики славянских языков. М., 1961; Г. Хамбургаев. Старославянский язык. М., 1974 և այլն):

այդ մոտեցումն առաջին անգամն է կիրառվում հայ-կելտական բառապաշարի ծագումնաբանական ընդհանրությունն ունեցող բառերի նկատմամբ:

Վերոշարադրյալով հանդերձ՝ չենք կարող չասել հետևյալը. այդքան հանգամանալից քննությունից հետո տեղին կլիներ, որ հեղինակն անդրադառնար նաև հ.-ե. մյուս ցեղակիցների համեմատությամբ հնչյունական ու բառային զուգաբանությունների ոլորտներում հայերենի և կելտական լեզուների մերձավորության աստիճանի հարցին: Իհարկե, այդ «բացթողումը» կարող է բացատրվել այն իրողությամբ, որ սույն հետազոտությունը զուգադրում է միայն երկու լեզվաճյուղերի տվյալները, հետևաբար ինքնին մյուս ցեղակիցների հետ համեմատելու հնարավորություն չի ընձեռում: Մյուս կողմից, սակայն, կան հայերենի և հ.-ե. մյուս ցեղակիցների, այդ թվում՝ կելտականների միջև Գ. Զահուկյանի կազմած հնչյունաբանական ու քերականական զուգաբանությունների աղյուսակները⁷, որոնց տվյալների հետ առնվազն կարելի էր համեմատական անցկացնել կամ էլ, եթե ընդունելի են այդ աղյուսակների արդյունքները, նշել այդ մասին⁸:

Ամփոփելով արձանագրենք.

1) Վ. Համբարձումյանի «Հայերենը և կելտական լեզուները» գիրքն առաջին մենագրական ուսումնասիրությունն է նշված լեզուների ծագումնաբանական առնչությունների մասին և ինքնին ուշագրավ երևույթ է իբրև այդպիսին: Իհարկե, ինչպես արդեն տեսանք վերոշարադրյալում, գրքի արժանիքն ամենևին էլ չի սահմանափակվում միայն առաջինը լինելու հանգամանքով: Ավելին, առաջինը լինելը դեռևս չի կարող արժանիք համարվել, եթե այն քննություն չբռնի որպես գիտական արտադրանք: Իսկ որ սույն երկասիրությունը քննությունը հաղթահարել է, կարծում ենք՝ ակնհայտ է:

2) Գիրքը հայերենի և կելտական լեզուների հնչյունական և բառային ծագումնաբանական առնչությունների ոլորտում մինչև օրս կատարված ուսումնասիրությունների արդյունքների պարզ համադրում կամ ամփոփում է: Այն նշված բնագավառների ձեռքբերումները հարստացնում է նոր տվյալներով, ոչ հազվադեպ կատարում է լեզվաբանական գիտության համեմատաբար նոր նվաճումներից բխող ճշգրտումներ: Համակողմանի է հատկապես հնչյունական համակարգերի զուգադրական քննությունը:

ՎԱՐԴԱՆ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

⁷ Տե՛ս Գ. Դժաուկյան. Նշվ. աշխ., էջ 201–205; Գ. Զահուկյան. Հայոց լեզվի պատմություն, էջ 90–97:

⁸ Ըստ Գ. Զահուկյանի աղյուսակների՝ հայերենի հետ հնչյունաբանական զուգաբանությունների մերձավորության առումով կելտական լեզուները միջին դիրք են զբաղեցնում հ.-ե. լեզուների միջև. ըստ հայերենի հետ «հնչյունական ընդհանուր հատկանիշների քանակի»՝ 7 (Գ. Դժաուկյան. Նշվ. աշխ., էջ 204, Գ. Զահուկյան. Հայոց լեզվի պատմություն, էջ 96), իսկ ըստ կարևորագույն հնչյունաբանական զուգաբանությունների՝ 13 (Գ. Դժաուկյան. Նշվ. աշխ., էջ 204, Գ. Զահուկյան. Հայոց լեզվի պատմություն, էջ 97):